

KIPÇAKLAR VE KIPÇAK TÜRKÇESİ

ALİ FEHMİ KARAMANLIOĞLU

A. Kıpçaklar

Müslüman müellifler tarafından «*Kıpçak*», avrupalılarca umumiyetle «*Kuman*» adı ile anılan kavim veya kavimler birliği, aslında, sonradan birleşen iki ayrı türk kavimidir. İsmi renkten («solgun, sarımtırak») aldığı tahmin edilen ve eski tarihleri karanlık olan Kumanlar 1017'de Kara-Kıtayların tazyiki ile, batıya doğru göç ederek, 1050'de doğu Avrupa'ya yerleşmiş bulunuyorlardı. Kumanlar, Karadeniz'in şimalinde yaşayan, daha önce göç etmiş Oğuz ve Peçenek türk kabilelerini de içlerine alarak, Ruslarla, Bizanslıların kışkırtması ile Peçeneklerle ve Macarlarla mücadele ile geçen yarım asırlık bir zamandan sonra 1103'de Ruslara yenildiler. Bu mağlubiyetten sonra dağılan Kumanlar, yerlerini doğudan gelen yeni bir türk kavmine, Kıpçaklara terktiler. Artık Kıpçak adı altında birleşen bu türk kavimleri Avrupa'da Kuman adı ile anılmakta devam etmiştir. XII. asırdan beri Kuman ve Kıpçak adları aynı halkı göstermektedir.

Bir kavmin ve bu kavmin idâresi altındaki bir kavimler birliğinin adı olan *kıpçak* kelimesinin asıl şekli *kıvçak* (<kıvçak>)dır. Daha sonra ses değişimleri ile *kıfçak*, *kıpçak*, *hıfçak*, ve *hıfçah* şekillerine de girmiştir. Uygur vesikalarında bir şahıs adı olarak da geçen bu sözün (bk. Radloff-Malov, *Uigur. Sprachdenkmäler*, Leningrad, 1928, fihrist) menşei ve mânâsı kat'i olarak belli değildir. Mahmud Kâşgâri'de (bk. *Divanü lûgati't-türk*, nşr. B. Atalay, dizin) 1. Türklerden büyük bir bölük, 2. bu bölüğün oturduğu bölge ve 3. Kaşgâr yakınında bir yer adı olarak geçmektedir. *Kutadgu Bilig*'de de dört yerde geçen bu kelime (bk. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, nşr. R. Rahmeti Arat, I, Metin, byt.: 2477, 2639, 3407 ve 5133.) burada ekseriya *kovı* (bk. Kaşg. «içi kof ve çürümüş olan»; krş. CC *kuw*) kelimesi ile birlikte geçtiği için Radloff bu iki kelime arasında bir yakınlık düşünmüştür. Halk iştikakında da *kıpçak* kelimesi *kovı* ve *kovuk* kelimeleri

ile birleştirilmiştir (bk. Reşidü'd-din, *Câmi'ü't-tevârih*, nşr. Berezin, VII, 23; Ebu'l-Gazi Bahadır Han, *Şecere-i türki* trc., Dr. Rıza Nur, s. 23). *Oğuz Kağan destanı*'nda da bir «Kıpçak Bey» geçmektedir (bk. *Oğuz Kağan destanı*, nşr. W. Bang ve G. R. Rahmeti trk. trc., İstanbul 1936, fihrist). Nemeth'e göre, Kıpçak ismi, Sagay şivesinde «hiddetli, kızgın» mânâlarına gelen *kıpçak* sözü ile aynıdır. (Daha geniş bilgi için bk. R. R. Arat, *İslâm Ansiklopedisi*, «Kıpçak» mad.).

Kıpçak kavmi birliğine dahil kavimlerin durumu ve münâsebetleri gibi, Kimekler ve Yimekler (bu ikisinin aynı kavim olduğu da ileri sürülmektedir. bk. Hasan Eren, *Kimek ve İmek boy adları hakkında*, *Türk Dili dergisi* c. IV, s. 541-543) ile Kıpçakların münâsebeti ve aynı kavim olup-olmadıkları da henüz iyice aydınlanmış değildir.

Kıpçaklar çok geniş bir sahayı işgal ettikleri halde, bir siyâsi birlik olarak ortaya çıkmamışlardır. Tarihte bir Kıpçak devleti görülmemektedir. Zamanla birleşerek çok müessir akınlar yapan Kıpçak kavimleri bir idâre ve bir merkez altında toplanamamışlardır. Bunda her halde çok yayılmalarının tesiri olmuştur. Orta Asya'dan Tuna bölgesine kadar yayılan (bk. Dr. L. Râsonyi, *Tuna havzasında Kumanlar*, *TTK Belleten*, III, 11-12, s. 401-422) Kıpçakların Orta-Asya'daki hâkimiyeti Cengiz'e kadar devam edebildiği gibi, yayıldıkları ve hâkim oldukları diğer bölgelerdeki hkmranlıklarına da moğol akınları son vermiştir. XIII. asrın ortalarına doğru (moğolların ikinci taarruzu, 1239 kışı) bu akınlar Kıpçakların daha da yayılıp dağılmasına sebep olmuş ve mühim bir kısmı Macaristan'da olmak üzere, Bulgaristan, Romanya, Rusya ve Gürcistan'da, eski düşmanları olan bu memleketler halklarının dinlerine (Hristiyanlık) girerek ve onların içinde zamanla eriyerek, türk dünyası için tamamen kaybolmuşlardır. Bugün Kıpçak adı «Deş-i Kıpçak» v. b. gibi eski coğrafi isimlerde ve zbek, Kara-Kırgız v. b. gibi türk kavimlerinin birer kabilesinde kalmıştır. (bk. L. Râsonyi, *Dünya Tarihinde Türklük*, Ankara 1942, s. 126-150).

Kıpçakların, kendi hâkimiyetlerine son veren, Moğol imparatorluğunda mühim mevkiler elde etmeleri gibi, günümüze kadar gelen Kıpçakça eserlerin çoğunun yazılmış olduğu Mısır'da Memlk Sultanlığında da pek mühim rolleri vardır. Kıpçaklar kavim olarak çok yayılmışlar ve dağılmışlardır. Fakat Mısır'a kadar gitmelerinin sebebi başkadır. Zarret zamanlarında pek çok Kıpçak çocuğu köle olarak satılıp, oilhassa XIII. ve XIV. asırlarda bütün n-Asya ve Mısır'a yayılmıştır. (Z. V. Togan, *Umum Türk tarihine giriş*, s. 159). Bunlar arasında temâyüz edip yükselenler kumandanlık ve hattâ sultanlık mevkilerine kadar

çıkışlılardır. Bunların en tanınmışı Sultan Baybars'tır. Mısır'da hâkim Kıpçak türk kavminin yanında, yine bir türk kavmi olan Türkmenlerin yeri de mühimdir. Zira Selçuklular ve Eyyûbiler devrinde Irak, Suriye ve Mısır'da Kıpçaklarla beraber kalabalık Oğuz-Türkmen boyları da yerleşmiştir. İlk türk Memlûk hükümdarı Aybek Türkmendir. Zamanla hâkimiyet Kıpçaklara geçmiştir. Burada yazılan türkçe gramerlerde esas olarak alınan Kıpçak şivesi yanında, bilhassa mukayeseler bakımından, türkmenceye de geniş yer verilmesi bu sebepten ileri gelmektedir. Bu iki türk kavminin birbiri ile karıştığı da muhakkaktır. Zaten Kıpçaklar daha eskiden de Oğuz boyları ile karışmışlardır.

B. Kıpçakça

Tarihî kader birliği dolayısı ile Kıpçakların uzun müddet Türkmenlerle birlikte yaşamaları neticesinde Kıpçakça da Türkmençe ile yakın temasta bulunmuştur. Bu kaynaşma yüzünden kıpçakça metinlerin dili, türk dili tasniflerinde kat'î bir yere konulamamıştır. Umumiyetle şimal grubuna giren Kıpçak şivesi ile, cenup grubuna giren Türkmencenin, kendi hususiyetlerini muhâfaza etmelerine rağmen, eserlerde ne de olsa karışması bâzı tereddüdlerin doğmasına sebep olmuştur. Bunun neticesinde CC'u kumanca, diğer metinleri kıpçakça diye ayırmak temâyülü vardır. Kıpçakça denilen eserlerin, Kıpçak-Türkmen grubu diye isimlendirildiği de görülmektedir.

Hakikaten bu kavimlerin tarihî seyri de bu karışıklığın mevcut olduğunu göstermektedir. Kâşg. ekseriya Oğuzca ve Kıpçakçayı birlikte zikretmiştir. Anlaşıyor ki, o zaman bu şiveler birbirinden pek farklı husûsiyetler taşııyordu. Zamanla Oğuzlara dahil olan Türkmenlerin cenûba, Kıpçakların şimâle göç ederek yerleşmeleri bu iki şivede tabiatıyla ehemmiyetli bazı farklar husûle getirmiştir. Sonra tekrar, bilhassa Mısır'da kaderin bu iki türk kavmini birleştirmesi, bu devir dil yâdigârlarında kıpçakça ve türkmence kelime ve hususiyetlerin kat'î olarak tesbitinde bâzı güçlükler ortaya çıkarmıştır. O kadar ki, bir çok kelime ve ek şekillerinin kıpçakça veya türkmence olduğunda, bu eserler arasında bir birlik olmadığı gibi, bâzen de tam bir tezad görülmektedir (bk. A. İnan, *Türk dili araştırmaları, Belleten*, 1953, s. 54-58). Hatta F. Korş, bunlardan *Tercüman ve el-İdrak*'ı türkmence üzerine yazılan eserler olarak kabul etmektedir. Bu da gösteriyor ki, ayırıcı husûsiyetler pek vâzih değildir.

Bir de bu eserlerde bahsedilen «hâlis türkçe» tâbiri ile neyin kasdedildiği mes'elesi vardır. Meselâ bugün Türkiye'de türkçe denilince

Türkiye türkçesinin kasedilmesi tabiidir. Bu eserlerde de bu tâbirle hâkim unsur Kıpçakların dili olan Kıpçakçanın kasedilmesi muhtemeldir. Fakat Kıpçakça ile Türkmencenin yan-yana bulunması ve bütün eserlerin Kıpçakların hâkim bulunduğu bir devrede yazılmamış bulunabileceği, eserlerin bir kısmında (msl. TZ ve KK) Kıpçakçanın esas alındığı kaydının olduğu halde, bâzısında olmaması (msl. T ve EH) ve BM'in isminde «Türk ve Kıpçak lûgatı» denilmesi bu eserlerin müelliflerince «türkçe» (veya «hâlis türkçe»), «kıpçakça», «türkmence» tâbirlerini kullanırken neyi kasedtikleri, her zaman aynı şeylerin kasedilip-edilmediği veya müelliflerin hepsinin zikrettikleri şivelere vukufları derecesi bâzı tereddüdüler uyandırmaktadır. *Tercüman* nâşiri Houtsma'nın da işâret ettiği bu husus (T. s. 5), A. İnan tarafından umumî bir şekilde ele alınmakta ve *Divanü lûgatî't-türk*'ün Sultan Baybars zamanında istinsah edilmiş olması ve *Kutadgu Bilig*'in bir nüshasının Mısır'da türk emirlerinden Aydemir'in kütüphanesinde bulunması gibi sebeblerle kıpçakça eserlerdeki halis türkçe tabiri ile eski yazı dili arasında münâsebet kurulmakta ve türk dünyasının müşterek bir yazı dili fikri üzerine durulmaktadır. (A. İnan, aynı eser. s. 61).

Batı Karaimcasını Kıpçak grubuna sokan Samoyloviç'in fikrine iştirak eden Kowalski, eserinin (*Karaimische Texte im Dialekt von Troki*, W. Krakovie, 1929) «Batı Karaimca'nın türk dilleri (şiveleri) arasındaki yeri» bölümünde Karaimca ile Kıpçakça arasında kelime hazinesi ve şekil bilgisi bakımından mukayeseler yaptıktan sonra, geniş olarak, Kıpçakça diye isimlendirdiği eserlerden CC (Kumanca) ile Batı Karaimcası arasındaki yakınlık ve benzerliğin diğer kıpçakça eserlerle olan yakınlıktan daha fazla olduğunu söyleyerek kıpçakça eserler arasında görülen zaman farkına rağmen, iki ayrı ağzın mevcudiyetini ileri sürüyor. Daha sonra Kowalski, Batı Karaimca'ya yakın olarak ermeni Kıpçakçasını göstermektedir. (aynı eser, s. LXXI).

Netice olarak diyebiliriz ki, Kıpçakçayı Kumanca (CC) ve Kıpçakça (diğer eserler) diye ayırmak doğru değildir. İkisi de aynı şivedir ve CC ile diğer eserler arasındaki fark, sâdece, zaman ve muhit farkıdır. Bu farklara rağmen, ses ve kelime bilgisi husûsiyetleri bakımından mühim ayrılıklar bulunmaması bunun en bâriz delilidir. Mevcud farkları iki ayrı şive farkı olarak almamalıdır. Bu kadar fark CC' un italyan ve alman bölümleri arasında da vardır. Aynı muhitteki (islâmî) eserler arasındaki farklara gelince, Kıpçakça ve Türkmencenin birbirlerine bâzı husûsiyetlerinin geçmesi, beraber bulunmanın tabii bir neticesi olabileceği gibi, bu eserlerin yazılış tarihleri, müelliflerinin milliyeti,

istinsah husûsiyetleri v. b. sebebler de göz önüne alınmalıdır. Nihayet her ikisinin de «türkçe» olduğu hatırdan çıkarılmamalıdır.

C. Kıpçakça eserler

Çok geniş bir sahaya yayılan türk kavimleri arasındaki dil ve kültür birliği hususunda bir hakikati belirtmiş olan fransiskan râhibi Pascal de Victoria, 1338 yılında, Kuman dilinin bütün Orta-Asya'ya yayılan ve Çin'e kadar her yerde anlaşılabilir bir dil olduğunu söylüyordu (bk. R. R. Arat, *İsl. Ansik. «Kıpçak»* mad.). Fakat göçebe hayatın tabii bir neticesi olarak, maalesef, bu devirde kaleme alınan eserler bize kadar intikal edememiştir. Kıpçakların bu devir tarihine aid bilgileri komşu milletlerin eserlerinden (*İgor destanı* v. b.) elde edebildiğimiz gibi, dil ve edebiyatlarına âid yegâne mevcut malzeme de, iki yabancı millete mensub şahıslar tarafından tertib edilen, sonradan bir araya getirilmiş, kıpçakça için olduğu kadar, türk dili tarihi için de çok kıymetli iki defterdir: *Codex Cumanicus*.

1. *Codex Cumanicus* anonim bir eserdir. İtalyan tüccarlar ve fransiskan tarikatine mensub alman râhibler tarafından yazılmış olduğu tahmin edilmektedir. Eserin yazıldığı yer ve tarih de kat'î olarak bilinmemektedir. Karadeniz'in şimalinde, Kıpçak bozkırına yakın bir yerde meydana getirildiği zannedilmektedir. Birinci defterde, istinsah tarihi olması muhtemel, 1303 tarihi vardır. Samoyloviç bazı mukayeselerle 1294 yılında yazıldığı neticesine varmıştır (bk. A. Caferoğlu, *Türk dili tarihi notları*, II, s. 158).

Eserin yegâne nüshası Venedik'te Saint Marcus kütüphanesinde dir. Vaktiyle şâir Petrarque'a âid olduğu için «*Codex de Petrarque*» adı ile de anılmıştır. Eser, sonradan bir cild hâline getirilmiş, birbirinden ayrı iki defterden müteşekkildir. Birinci defter aynı elden çıktığı halde, ikincisi muhtelif şahıslar tarafından kaleme alınmıştır. Her iki kısım yazı ve imlâ bakımından biri birinden bir hayli farklıdır. Birinci kısım İtalyanlar tarafından yazıldığı için İtalyan kısmı; ikinci kısım ise, Kıpçakça-almanca tertib edilmiş bulunmasından dolayı, Alman kısmı adı verilmektedir. İtalyan bölümü, biri alfabe sırası, diğeri konulara göre tasnif edilmiş iki lûgat kısmını hâvidir. Lûgatlar latince, farsça, kıpçakça olarak, üç sütun hâlinde tertib edilmiştir. Bu bölüm 55 varaktır. Alman bölümü ise, İtalyan bölümü gibi muntazam olmayıp, karışık bir şekilde, almanca-kıpçakça ve latince-kıpçakça lûgatleri ihtiva etmektedir. Bu bölümün husûsiyeti, lûgatten başka, tercümeleleri de bulunan dinî

(İncil'den parçalar v. b.) metinler, ata-sözleri, bilmeceler v. b. ihtivâ etmesidir. 27 varaktan ibâettir.

CC'dan ilk def'a M. J. Klaproth bâzı parçalar neşretmiştir (1828). Daha sonra Kont Géza Kuun eserin tamamını, lâtince tercüme ve izahlarla neşretmiştir (1880). Son def'a danimarkalı türkolog K. Grönbeck tarafından bir cild faksimile (1936), bir cild de lûgat olmak üzere (1942) tam istifâde edilebilir bir şekilde neşredilmiştir. Radloff, Bang ve Kowalski gibi âlimler de eser üzerinde muhtelif tedkiklerde bulunmuşlardır. (bk. A. Caferoğlu, aynı eser, s. 138-160).

Moğol istilâsından sonra türk dili üzerine yazılan eserlerin bize kadar ulaşabilenlerinden biri de İbnü Mühennâ'nın «*Hiljetü'l-lisân ve hulbet'ül-beyân*»'ıdır (Kilisli Rifat /Bilge/, İstanbul 1340; fihrist: Abdullah Battâl /Taymas/, *İbnü Mühenna lâgati*, İstanbul 1334). Meliyoranskiy'nin tahminine göre (P. Meliyoranskiy, *Arap filolog o Turetskom yazıke*, Petersburg 1900) Azerbaycan veya Irak'ta yazılan bu eser, nedense bâzı incelemelerde kıpçakça eserler arasında zikredilmiştir. Türkmençe kaydı ancak iki yerde bulunan bu eserde «kıpçakça» kaydı ile hiç bir kelime ve tasrif şekli gösterilmediği gibi, eserdeki türkçe sözlerin de ses ve şekil bilgisi bakımından kıpçakça ile bir benzerliği yoktur. Bulunabilecek bâzı benzerlikler, ayrı sahalarda, aynı devirde yazılmış her hangi iki türkçe eser arasında bulunması tabii olan bir yakınlıktan fazla değildir. Nitekim eserinde, karaimca ile kıpçakça eserler arasında mukayeseler yapan Kowalski de yerinde olarak «İbnü Mühennâ kıpçakçayı hiç bahis mevzuu etmediğinden, mukayeselerimizde bu esere yer verilmemiştir» demektedir (bk. T. Kowalski, *Karaimische Texte* s. LVIII-LIX).

CC dışında diğ er kıpçakça eserlerin ekserisi, en mühim unsurunu Kıpçakların teşkil ettiği, Mısır ve civar memleketlerde kurulan Memlûk hâkimiyeti esnâsında, arab muhitinde, hâkim zümreyi teşkil eden türklerin dilini öğretmek maksadiyle yazılmış lûgat ve gramerlerdir. Ayrıca fıkıh, okçuluk v.b. mevzûlarda yazılmış bâzı eserler de vardır. (İstanbul kütüphanelerinde bulunan kıpçakça yazma eserler için bk. T. Halasi-Kun, *Körösi Csoma Archivum*, III, I, s. 77-83, 1950). Bunlardan başka Altınordu'da yazılmış Kutb'un *Husrev ü Şirin*'i (yakınlarda Prof. A. Zajaczkowski tarafından neşredilmiştir) de «kıpçakça» sayılmaktadır. Bu eser, kıpçakça fıkıh kitaplarından «*İrşâdü'l-mülûk ve selâtin*» in müellifi Berke Fakih tarafından 1383 yılında İskenderiye'de istinsah edilmiştir (bk. Abdülkadir İnan, *Türk dili araştırmaları yillığı*,

Bellekten, 1953, s. 63); A. İnan, bu eserin başına mustensihin kendisinden eklediği manzûmeyi Mısır'da yazılan ilk kıpçakça metin saymaktadır.

2. *Tercümânü türki ve arabî*: Mısırdaki yazılan kıpçakça eserlerin şimdilik tarihi bilinen en eskisidir. Konyalı Halil b. Muhammed b. Yusuf adlı birisi tarafından yazılmış veya istinsah edilmiştir. Mısır'da 28 ocak 1245 (27 şâban 643) yılında, yâni Memlûklar hâkimiyetinden bir müddet önce yazılmıştır. Eser, her sahifesinde 13 satır bulunan, 76 varaktan ibarettir. Kısmen kırmızı, kısmen siyah mürekkeple yazılmıştır. Baş tarafındaki bir kayıttan anlaşıldığına göre eser, Kâdi Mevlânâ Kemalü'd-din adında birinin kütübhanesi için hazırlanmıştır. *Tercüman*, kelime çeşitlerine göre tertib edilmiş bir lûgat-gramerdir. Müellife göre bir «hâlis türk-kıpçakça» bir de «türkmence» vardır ve eserde geçen 1260 kelimedenden 70 kadarını türkmence olarak göstermektedir. *Tercüman* 1894 yılında M. Th. Houtsma tarafından, almanca olarak, gramer hususiyetlerini belirten bir tedkik ve arab harflerine göre tertib edilmiş bir fihrist ile birlikte neşredilmiştir (M. Th. Houtsma, *Ein türkisch-arabisches Glossar*, Leiden 1894).

3. *Kitâbü'l-idrâk li-lisâni'l-etrâk*: 1256 (654) yılında Gırnata'da doğmuş ve 1344'te Mısırdaki ölmüş olan Esirü'd-din Ebû Hayyân (Muhammed b. Yusuf b. Ali b. Yusuf) tarafından Kahire'de 18 aralık 1312 (20 ramazan 712) tarihinde yazılmıştır. Eserin İstanbul'da biri Velîyüddin Efendi kütübhanesi¹ (nr. 2896), diğeri Üniversite kütübhanesinde (Halis Efendi nr. 6572) olmak üzere iki nüshası bilinmektedir. Velîyüddin Efendi nüshası 1335 (735) yılında istinsah edilmiştir. 132 sahifedir (sahife ölç. 26 x 18; yazı ölç. 18 x 11). Üniversite nüshası Ahmed b. Şafi'i tarafından 1402 (805) yılında Lazikiye şehrinde istinsah edilmiştir. 194 sahifedir (sahife: 21 x 15; yazı: 13 x 9).

Kitabü'l-idrak, türkçenin bilinen ilk gramerdir. Eser, alfabe sırasına göre bir lûgat ve gramer olmak üzere iki kısımdan müteşekkildir. 60-70 kelime kıpçakça, bir o kadarı da türkmence olarak bilhassa tefrik edilmiştir. (Müellif türkçe sözleri izah ederken sık sık bir *Kitâb-ı beylik*'ten bahsetmekte ve misâller vermektedir). Bundan müellifin umumî bir türkçe ele almak istediği anlaşılabilir. Çünkü KK, TZ müellifi gibi, açıkça Kıpçak şivesini esas alarak hareket etmek istese idi, ayrıca kıpçakça diye bir tefrik yapmaya lüzum görmezdi. Msl. müellifin «yağmur» sözünün kıpçakça diye belirttiği «yamğur» şekli CC'da

¹ Bu kütübhane, şimdi Bâyezid umumî kütübhanesi'ne nakledilmiştir.

da bu şekildedir. Eserde ayrıca ilgi çeken bir husus da, arab harfleri ile ünlüleri kalın veya ince olarak ayırt edilmeyen türkçe sözlerin ince sıradakilerine «kaf», kalın sıradakilerine «hı» harfleriyle işaretler konmuş olmasıdır. Fakat bu, belki de müstensihlerin hâtâsı olarak, eserde muntazam belirtilmemiştir.

Eser, ilk def'a Selânikli Mustafa Efendi tarafından, Veliyüddin Efendi nüshasından, İstanbul'da 1895 yılında neşredilmiştir. Bu neşir pek istifâdeli değildir. İkinci def'a Üniversite kütüphanesindeki nüshadan da faydalanılarak, Prof. A. Caferoğlu tarafından, yeniden, tercümesi ile birlikte, 1931 yılında, Türkiyat Enstitüsü yayınları arasında neşredilmiştir. Eserin hâşiyeleri de, Veled Çelebi İzbudak tarafından «*El-idrak hâşiyesi*» adı ile neşredilmiştir (TDK yayınları, İstanbul 1936).

4. et-Tuhfetü'z-zekiyye fi'l-lûgat'i-türkiyye: Kıpçak şivesi üzerinde yazıldığı mukaddemesinde belirtilen Kıpçak gramerlerinden biridir. Bu mühim eserin müellifi bilinmemektedir. Başında ve sonundaki ilâve kayıtlardan Mısır'da yazıldığı anlaşılan TZ'nin yazıldığı tarih de kat'i olarak bilinmemekte ise de, yine eserdeki bir kayıddan her hâlde 829 (1425)'dan önce yazılmış bulunduğu anlaşılmaktadır. Eserin tek nüshası İstanbul'da Veliyüddin Efendi (Bâyezid umûmî) kütüphanesinde (nr. 3092). 26 x 17,5 cm. ölçüsünde ve 91 varaktır. Her sahifede 13 satır bulunmaktadır.

Eser, *Kitabü'l-idrak* gibi lûgat ve gramer olmak üzere iki kısımdan meydana gelmiştir. 78 sahife (39 varak) kadar tutan lûgat kısmı arabca kelimelerin alfabe sırasına göre tertiblenmiş ve karşılıklarına türkçeleri verilmiştir. Müellifin *Kitabü'l-idrak'ı* gördüğü, baş tarafında Ebû Hayyan ve eserinden sitâyîşle bahsetmesinden anlaşılmaktadır. Eserden ilk bahseden F. Köprülü'dür (KCsA. I, s. 3, 1922). Fakat esaslı ve teferruatlı tanıtmayı Zajaczkowski yapmıştır (*Estratto dagli Annali der R. Istituto Superiore Orientale di Napoli*, Nouva serie, I, Roma 1940). T. Halasi-Kun'un da üzerinde çalıştığı bu eser 1945 yılında Besim Atalay tarafından tercüme, dizin (fihrist) ve faksimile ile birlikte TDK yayınları arasında, neşredilmiştir. Ayrıca Halasi-Kun da Macaristan'da neşretmiştir. Şemseddin Sami'nin de *Et-Tuhfetü'z-zekiyye*'yi tercüme ettiği söylenmektedir (bk. Hikmet Turhan Dağlıoğlu, *Ş. Sami, hayatı ve eserleri*, İstanbul 1934).

5. Kitâbü bulgati'l-müştâk fi lûgati't-türk ve'l-kıfçak: İsminden de anlaşılacağı üzere, aslen türk olan Celâlü'd-din Ebi Muhammed Abdullahi't-türkî tarafından te'lif edilmiştir. Eserde, yazıldığı tarihe dâir bir kayıd bulunmamakla beraber, başka bir kayıddan 835

(1451) yılından önce yazıldığı anlaşılmaktadır. Ebu Bekr adlı biri, bu tarihte kitabı okuduğunu kaydetmiştir. Eserin nâşiri Prof. A. Zajaczkowski, BM'in Mısır'da mı, Suriye'de mi yazıldığını münakaşa ettikten sonra, metinde geçen bâzı kelimeler ve diğer ihtimâllere (İrbil>İvril şehrinin Suriye'de olması v. b.) göre, Suriye'de, yâni Memlûk devletinin şimâl bölgesinde yazıldığı kanaatine varır (s. XIII).

BM'in tek nüshası Paris'te Bibliothèque Nationale'dedir (E. Blochet, *Catalogue des manuscrits turcs I*, Paris 1932, s. 300/1), 71 varaktır (sahife ölç. 21 x 15,5). Metin zikzaklı ve alt-alta iki satır üç baklava şekli verecek bir biçimde yazılmıştır. 7a-21a arası isimler ve 21a-88b arası fiiller kısmı olmak üzere, eser, arabca-türkçe bir lûgat mâhiyetindedir. Müellif, pek az kelimeye kıpçakça veya türkmençe kayd koyduğuna ve diğer müelliflerin türkmençe diye gösterdikleri bir çok kelimeye böyle bir kayıt koymadığına bakılırsa, EH gibi, umumî bir türkçe kabul etmiş olabilir. Mukaddemede müellif eserinden «*tercümânü lûgati't-türkiyye*» diye bahsetmektedir. Diğer eserlerle mukayese edilirse, en farklı hususiyetler gösteren bu eserdir. Mamafih bunlar bir istinsah husûsiyeti de olabilir.

Eser, Prof. A. Zajaczkowski tarafından isimler kısmı bir cilt (fransızca ön söz, isimler fihristi, arab harfleri ile metin ve eserden bir kaç fotoğraf), fiiller kısmı diğer bir cilt (Leh dilinde yazılmış ön söz, fiiller fihristi ve fiiller kısmının faksimilesi) olmak üzere iki kitab halinde, Varşova (Warszawa)'da, 1938 ve 1954 yıllarında neşredilmiştir. Birinci cildin 1958'de, fotoğraf usûlü ile, ikinci baskısı yapılmış ve isimler kısmının da tamamının faksimilesi verilmiştir.

6. el-Kâvaninü'l-külliyeye li-Zabti'l-lûgati't-türkiyye: Mısır'da yazılan kıpçakça gramerlerden biri olan bu mühim eserin de müellifi bilinmemektedir. Kitabın ilk sahifesinde eserin Ebu Hayyan'a âit olduğu kaydedilmişse de, bunun sonradan ilâve edilmiş yanlış bir kayıt olduğu, metindeki bir ibâreden anlaşılmaktadır. Ebû Hayyan 765 (1344) yılında ölmüştür. Halbuki bu ibâre KK müellifinin Timür zamanında hayatta olduğunu göstermektedir (Fuad Köprülü, KK, ön söz. s. 6). XV. asrın başlarında yazıldığı anlaşılan bu eserin, yine metindeki bâzı ifâdelerden Mısır (Kahire)'da türkçeyi öğretmek maksadı ile yazıldığı bilinmektedir. Müellifi de türk olmayıp, türkçeyi iyi bilen bir kimsedir.

Eserin tek nüshası, İstanbul'da Şehid Ali Paşa (Süleymaniye) kütüphanesinde (nr. 2659). Her sahifesinde 13 satır bulunan 17 x 12 (yazı: 10 x 7) ölçüsünde, 169 sahifeden ibârettir. Eser, yalnız gramer kısmını hâvi olup, lûgat kısmı yoktur ve fiil bahsi diğer gramerlere nis-

betle daha geniş tutulmuştur. Verilen bazı misâllerden, müellifin, diğer kıpçakça gramerleri, bilhassa EH'i gördüğü anlaşılmaktadır. TZ'de olduğu gibi, KK müellifi de, esas olarak Kıpçak şivesini aldığı, hattâ türkmenceyi türkçe saymayacak kadar ileri gittiği hâlde, diğer eserlerde, meselâ *Tercüman*'da türkmence diye gösterilen bir çok kelimeyi kıpçakça saymaktadır (bk. A. İnan, *TDK Belleten*, 1953, s. 59-60).

Eser, Fuad Köprülü'nün ön sözü ile, Kilisli Rifat /Bilge/ tarafından İstanbul'da Türkiyat Enstitüsü yayınları arasında, 1928 yılında neşredilmiştir. Neşirde eserin sonunda geçen misâllerdeki fiilleri topluca veren kısım bulunmadığı gibi, misâllerdeki bazı hareketler de konulmamıştır (bk. T. Aksu, *Türk. Ens. Tr. 8*). S. Telegdi tarafından, bu neşire dayanılarak, eserin bazı gramer hususiyetleri ve fihristi «*Eine türkische Grammatik in arabischer Sprache aus dem XV. Jhtd*» adı ile *Körösti Csoma Archivum*'da (I, 3, 1937) neşredilmiştir. Ayrıca Türkân Aksu tarafından KK üzerinde imlâ, ses değişimi ve fiil şekilleri bakımından bir çalışma yapılmıştır (*Türkiyat Ens. Tr. nr. 8*).

Makalede geçen kısaltmalar:

T=Tercüman.

CC=Codex Cumanicus.

EH=Kitabü'l-idrak.

TZ=et-Tuhfetü'z-zekiyye.

BM=Kitabü bulgati'l-müştak.

KK=el-Kavaninü'l-külliyeye.

Kâşg.=Divanü lûgati't-türk.